

Sanja Lazanin

Nastava iz njemačke paleografije

Začeci kolegija i Hrvatsko-njemačka povijesna radionica

Uvod u njemačku paleografiju I i *Uvod u njemačku paleografiju II* nazivi su izbornih kolegija koji se od akademske godine 2000./2001. izvode na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Iako su kolegiji razmjerno novi, sadržaji koji se u njima obrađuju, prilično su stari. Ideja o kolegiju potekla je od profesora Drage Roksandića još 1995. godine. Tada je utemeljena Hrvatsko-njemačka povijesna radionica. Prvi članovi te radionice bili su studenti, okupljeni oko profesora Roksandića, koji su uz povijest studirali ili poznavali njemački jezik. Sastajali smo se jednom tjedno, a na tim smo sastancima raspravljali o izabranim njemačkim tekstovima suvremenih njemačkih i austrijskih povjesničara poput Jürgena Kocke, Holma Sundhaussena, Hans-Uhricha Wehlera, Horsta Haselsteinera, Bernharda Giesena i drugih. Naime, ti tekstovi nisu bili dostupni u hrvatskom prijevodu, a teme i inovativni pristupi koji su u njima bili zastupljeni predstavljali su za nas studente novost u načinu povijesnog mišljenja i smjernice za budući historiografski rad. Međutim, osim upoznavanja sa suvremenim historiografskim strujanjima u Europi, profesor Roksandić nastojao nas je pridobiti i za rad s izvorima pisanim njemačkim jezikom i „goticom“. Rad na izvorima i uspješno hvatanje u koštac sa starim njemačkim dokumentima – u čije nas je „dešifriranje“ profesor uputio na temelju vlastita dugogodišnjeg iskustva – uskoro je postala jedna od glavnih aktivnosti Radionice. Neki su njezini članovi, upravo zahvaljujući radu u Radionici, svoje diplomske radove izradili koristeći se izvornim arhivskim gradivom njemačke provenijencije. Broj i sastav članova, kao i onih zainteresiranih za rad na „gotici“, bili su podložni promjenama. No, tijekom godina se iskristalizirala čvrsta

jezgra Radionice koju su činili i neki današnji nastavnici i suradnici Odsjeka za povijest: Željko Holjevac, Kristina Milković, Nataša Štefanec, Sanja Lazanin (da spomenem samo neke). Ti su znanstvenici svoj profesionalni put trasirali, između ostaloga, i na rezultatima rada na njemačkim izvorima. Rad s izvorima bio je poticaj za premještanje naših sastanaka krajem 1990-tih s Filozofskog fakulteta u Hrvatski državni arhiv (Profesorsku čitaonicu). U tome su članovima Radionice, kako logistički tako i stručno, uvelike pomogli bivši ravnatelji Hrvatskog državnog arhiva, Josip Kolanović i arhivist Miljenko Pandžić, koji su nas uputili u propedeutičku literaturu iz pomoćnih povijesnih znanosti i prenosili nam vlastita iskustva rada s njemačkim izvorima.

Budući da se broj tekstova i izvora na kojima smo u okviru Radionice radili – od teksta Augsburškog vjerskog mira iz 1555. godine preko kratke povijesti Varaždinskog i Karlovačkog generalata vojvode Hildburghausen zu Sachsena do krajiških zahtijevanja iz 1848. – vremenom povećao, profesor Roksandić je iznio prijedlog da rezultate našega višegodišnjeg rada objavimo. Iako je isprva zamišljeno da se ti radovi objave u jednom časopisu ili u jednoj monografiji, to se nije dogodilo. Radovi su objavljivani tijekom dužeg vremenskog razdoblja i u različitim publikacijama. Jedan od tekstova planiranih za objavu u 1998. godini trebao je prikazati znanja i iskustva stečena u radu na njemačkim izvorima u Hrvatsko-njemačkoj povijesnoj radionici. Taj tekst prerastao je u *Priručnik iz njemačke paleografije* (Tipex: Zagreb, 2004.), jedini takav priručnik u Hrvatskoj. Od akademske godine 2000./2001., Radionica je nastavila s radom na Odsjeku za povijest, i to u okviru izbornog kolegija *Njemački pisana građa za povijest obitelji grofova Rabatta: Uvod u gotičku paleografiju* čiji je nositelj bio prof. Roksandić, a su-izvoditeljica autorica ovog teksta. Taj je kolegij, doduše pod različitim nazivima, od tada do danas ostao u studijskom programu Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta, a mogu ga pohađati studenti svih studijskih grupa. Nositelj kolegija do akademske godine 2005./2006. bio je prof. Roksandić, a od 2005./2006. do danas je to profesorica Nataša Štefanec. Kolegica Štefanec je nastavu od početka izvodila zajedno s autoricom ovog teksta – Sanjom Lazanin, koja od akademske godine 2007./2008. samostalno izvodi oba izborna kolegija.

Naziv kolegija – gotica ili njemačko pismo

Budući da je za stare njemačke tekstove koji nisu pisani latinicom kod nas uvriježen naziv „gotica“, i mi u Radionici smo u početku govorili o „gotičkoj paleografiji“ i „gotičkom pismu“, podrazumijevajući pod time pismo tiskanih i rukopisnih izvora na njemačkom jeziku. Pripremajući tekst priručnika uočila sam da se u stručnoj literaturi ti izrazi ne upotrebljavaju za tekstove na njemačkom jeziku. Uobičajeni pojmovi u literaturi bili su „fraktura“ (*Fraktur-Schrift*) za tiskano pismo i „njemački kurent“ (*Kurrent-Schrift*), za rukopisno pismo, te *njemačko pismo* (*die deutsche Schrift*) kao zajednički naziv za pismo njemačkih tekstova. Taj je naziv potekao iz sjeverne Italije krajem 19. stoljeća, gdje se pismo kojim su pisani njemački tekstovi – a koje se razlikovalo od onoga talijanskih, latinskih i drugih tekstova – nazivalo *lettera tedesca*, „njemačka slova“. U paleografskoj literaturi taj se naziv koristi za pismo kojim su pisani njemački tekstovi od ranoga novog vijeka. „Gotica“ (*scriptura gothica*) je naziv za srednjovjekovno latinsko pismo koje je bilo u uporabi od 12. do 15. stoljeća u europskim kancelarijama. Dok je u većini europskih

zemalja tijekom 16. stoljeća latinska gotica zamijenjena humanistikom, pismom koje je oblikovano po uzoru na stariji i jednostavniji oblik latinskog pisma – karolinšku minuskulu – u zemljama njemačkog govornog područja oblici pisma su se temeljili na izgledu srednjovjekovnih gotičkih slova. Smatra se da je to njemačko pismo derivat gotičke minuskule i nekih oblika srednjovjekovne latinske knjižne gotice. Tako se za pismo koje se od razdoblja renesanse upotrebljavalo u većini europskih zemalja ustalio naziv „humanistički kurziv“ ili „humanistika“. Danas se upotrebljavaju nazivi „latinica“ i „latinično pismo“, dok se za pismo u njemačkim zemljama konvencijom koristi naziv „njemačko pismo“, iako je i ono latinsko pismo. Komplementaran razvoj uočava se i kod tiskanih grafema. Kao temelj za oblikovanje tipografskih znakova u njemačkim zemljama, poslužili su različiti oblici gotičkog knjižnog pisma (tekstura, bastarda, fraktura). Tako su se u njemačkim zemljama ustalili različiti oblici „prelomljenih slova“ – frakture. Sredinom 15. stoljeća tipografska slova na području Italije oblikovana su po uzoru na humanističko pismo. Ti oblici slova dobili su naziv „antikva“ jer su podsjećali na oblik pisma kojim su u ranome srednjem vijeku prepisivana djela antičkih pisaca za koja se vjerovalo da su nastala u antičko doba. Dok se u većini europskih zemalja od 16. stoljeća nadalje uvriježila humanistika (*humanistički kurziv*) ili antikva, u središnjoj su Europi sve do sredine 20. stoljeća prisutna oba pisma – „njemačko“ i „latinsko“, zbog čega se u njemačkoj literaturi pojavio pojam *Zweischriftigkeit*. Važno obilježje njemačkih tiskanih i rukopisnih tekstova jest istovremena uporaba oba tipa pisma. Naime, sve riječi latinskog odnosno romanskog, ali i slavenskog podrijetla – dakle, nenjemačke riječi u njemačkim tekstovima – u razdoblju od 16. do početka 20. stoljeća pisane su humanističkim kurzivom, a tiskane antikvom.

Rukopisno i tiskano njemačko pismo¹

Potrebno je pobliže opisati sam predmet njemačke paleografije. Pisma ranoga novoga i novoga vijeka izraz su određenog stila. Osim razlike u obliku slova, duktusu, veličini slova, načinu povezivanja pojedinih slova, gornjim i donjim dijelovima slova, u bavljenju s ranonovjekovnim izvorima potrebno je obratiti pozornost na stupanj stilizacije, jezične osobitosti teksta te na ortografiju. Njemački povjesničar i arhivist Kurt Dülfer razlikuje tri tipa slova njemačkog pisma: frakturu, kancelarijsko pismo i kurent. Posljednja dva tipa odnose se na rukopisno pismo (*Schreibschrift*), dok je fraktura uobičajeni tip slova njemačkog pisma za tisak (*Druckschrift*), iako je u 16. stoljeću bila i rukopisno pismo.

Širenje tiskarske vještine u europskim zemljama nakon Gutenbergova izuma sredinom 15. stoljeća dovodi do razvitka tipografije ili umijeća oblikovanja tiskarskih slova. U Engleskoj i u njemačkim zemljama vidljiv je utjecaj knjižne gotice na izgled slova, dok je u romanskim zemljama za oblikovanje tipografskih slova kao predložak poslužilo humanističko knjižno pismo. U njemačkim zemljama važna su dva tipa tiskanog pisma: švabaško pismo (*die Schwabacher Schrift*) i fraktura. *Schwabacher* je bilo vodeće tiskovno pismo u Njemačkoj u razdoblju od 1480. do 1530. godine. To se pismo osobito proširilo u vrijeme reformacije, tako da su djela Martina Luthera i pjesnička djela Hansa Sachsja tiskana tim tipom pisma. Pretpostavlja se da je pismo dobilo naziv prema sjevernobavarskom gradiću Schwabachu preko reformacijskog spisa iz 1529.

godine. Naime, na protestantskom konventu sastavljeni su tzv. Švabaški članci koji su bili temelj za Augsburšku konfesiju (*Confessio Augustana*). Ti članci tiskani su upravo tipom pisma koje je prema njima dobilo naziv. U vezi sa švabaškim pismom važno je spomenuti Antona Kobergera, jednog od najpoznatijih njemačkih tiskara s kraja 15. i početka 16. stoljeća. On je imao tiskarski pogon u Nürnbergu i dobro organiziranu trgovačku mrežu za prodaju knjiga diljem Europe. Među najvažnija Kobergerova izdanja ubraja se knjiga liječnika i povjesničara Hartmanna Schedela *Kronika svijeta (Liber chronicarum)* iz 1493. godine. Knjiga sadrži opis povijesti svijeta podijeljenu u sedam razdoblja. Objavljena je na latinskom i njemačkom jeziku. Njemačko izdanje, koje je imalo nakladu od 700 primjeraka, tiskano je švabaškim pismom. Knjiga je važna i zbog načina organizacije sadržaja – riječ je o prvoj knjizi koja ima moderan grafički izgled, tj. raspored poglavlja i ilustracija karakterističan za suvremene knjige.

Drugi važan tip pisma koji je oblikovan početkom 16. stoljeća u njemačkim zemljama, a koji je u tisku potisnuo švabaško pismo, bila je fraktura. Fraktura je vrsta tiskanih slova nastala u vrijeme cara Maksimilijana I. Dvorski tiskar iz Augsburga, Johann Schönsperger, dao je po uzoru na pisana slova, koja je izradio pisar carske kancelarije Wolfgang Spitzweg, lijevati tiskana slova frakture. Prva knjiga otisnuta tim slovima bio je Molitvenik Maksimilijana I. iz 1513. godine. Prema predlošku Vinzenza Rocknera izrađen je drugi tip frakture kojim je 1517. tiskan pustolovni roman *Theuerdank*. U ranom 16. stoljeću javlja se u Nürnbergu još jedan tip frakture koji je nastao prema predlošku pisara Johanna Neudörffera. Tom su frakturom godine 1525. tiskani teorijski spisi Albrechta Dürera. Popularnost Dürerovih djela pridonijela je širenju frakture kao tiskanog pisma. Tijekom vremena oblikovane su različite varijante frakture. U stručnoj literaturi te su varijante klasificirane prema razdobljima, dizajnerima i djelima koja su njome tiskana. Tako se spominje renesansna ili *Theuerdank*-fraktura te barokna fraktura čiji se najčešće upotrebljavani oblik nazivao *Breitkopfova* fraktura. Od varijanti frakture klasicističkog razdoblja najpoznatije su Ungerova i Walbaumova fraktura. Poseban odjek imala je Ungerova fraktura koju je krajem 18. stoljeća oblikovao berlinski tiskar Johann Friedrich Unger. Brojna književna djela sve do sredine 20. stoljeća tiskana su upravo tim tipom frakture. Od poznatih pisaca Hermann Hesse je ostao najdulje vjeran Ungerovoj frakturi tiskajući njome još sredinom 20. stoljeća svoja djela.

Veliku važnost u oblikovanju pisma imala je kaligrafija, vještina lijepog pisanja. Kaligrafi, koji su oblikovali pisma i pronalazili tehnike pisanja, posebnu su važnost pridavali umjetničkom i dekorativnom izgledu slova. Među najvažnije njemačke kaligrafe u 16. stoljeću spadaju Johann Neudörffer i Fabian Frangk, čiji su predlošci sa stiliziranim slovima služili za podučavanje pisanja. Pomno oblikovana slova bila su u skladu s umjetničkim nazorima kaligrafa i njegova vremena. Johann Neudörffer bio je ugledni kaligraf iz Nürnberga koji je znatno utjecao na oblikovanje njemačkog pisma u 16. stoljeću. Njegovi predlošci za poduku u pisanju iz 1519. predstavljaju prve listove takve vrste u Njemačkoj. Četrnaest drvoreza sadržavalo je slova napisana u frakturi, kurentu i kancelarijskom kurzivu. Neudörffer je vlastitom rukom oblikovao konačni izgled frakture koja je kasnije poslužila kao predložak za tiskana slova.

Uspoređujući stilске karakteristike njemačkog pisma u pojedinom razdoblju, sa stilovima u umjetnosti i graditeljstvu, arhivist Kurt Dülfer napravio je tipologiju njemačkog rukopisnog pisma. Na temelju zajedničkih oblikovnih elemenata, utvrdio

je povezanost između njemačkog pisma određenog razdoblja i umjetničkog stila. Ta se povezanost odražava i u nazivima za pisma pojedinog razdoblja. Tako Dülfer govori o „gotičkom pismu“ i „kasnogotičkom kurzivu“ koji se dovode u vezu s gotičkom umjetnošću jer ga odlikuju šiljasti i uglasti duktus. Izraz „renesansno pismo“ Dülfer upotrebljava za njemačko pismo oblikovano u doba renesanse koje obilježava tendencija pisanja u kurzivu, dodavanje zavojitih ukrasnih elemenata te rastezanje pisma u širinu. Naziv „barokno pismo“ upotrebljava za njemačko pismo u vrijeme baroka koje je bogato ukrasnim elementima. Pismo tada postaje jednostavnije, djeluje „izvještačeno“, a prelomljene oblike zamjenjuju zaobljeni. Za pisma u 18. i 19. stoljeću ne upotrebljava nazive umjetničkih stilova, iako naglašava da se u izgledu pisma mogu prepoznati oblikovni elementi karakteristični za umjetničke stilove toga razdoblja. Uvođenjem u uporabu metalnog pera u 19. stoljeću, pismo dobiva na „tvrdoći“ te dolazi do ponovnog lomljenja slova. Početkom 20. stoljeća dolazi do reforme njemačkog pisma. Berlinski grafičar Ludwig Sütterlin reformirao je pisani oblik njemačkog pisma, što je između ostaloga rezultiralo zamjenom udesno ukošenog duktusa uspravnim. Tip pisma nazvan prema njegovu reformatoru – *die Sütterlin Schrift* – od 1935. do 1941. godine uveden je u škole kao standardno pismo. Godine 1941. internom okružnicom Nationalsocijalističke njemačke radničke partije, koju je po Hitlerovu nalogu potpisao Martin Bormann, ukinuto je njemačko pismo u javnoj uporabi. Nakon toga se u Srednjoj Europi ustalila latinica. Međutim, njemačko se pismo i dalje njeguje u krugovima ljubitelja tog pisma, a osobito služi u dekorativne svrhe – za natpise u trgovinama, restoranima, na etiketama za vino i za slične svrhe.

Znanstvena svrha i širi kulturni kontekst sveučilišnih kolegija iz njemačke paleografije

Kao što sugerira sam naziv kolegija, predmet njemačke paleografije jest (staro) njemačko pismo, njegov razvitak, njegovi oblici i njegovo čitanje. Za razliku od paleografije koja se bavi srednjovjekovnim pismom i pismima starijih razdoblja, tipični problemi s kojima se suočava novovjekovna paleografija nisu datacija pisma i krivotvorenje, nego varijacije u oblicima pisma i individualnost rukopisa. Potaknuti važnošću ovog potonjeg problema, neki stručnjaci smatraju da je prikladnije govoriti o znanosti o rukopisima (*Handschriftenkunde*) nego o paleografiji.

Osim općeg pregleda razvitka pisma te kulturnih, političkih i općedruštvenih strujanja tijekom ranoga novog vijeka, jedna od temeljnih zadaća oba navedena kolegija jest osposobiti studente za samostalno čitanje, transliteraciju i prevođenje tiskanih i pisanih njemačkih tekstova od 16. do 20. stoljeća. Upravo zbog važnosti i opsega arhivskog gradiva na njemačkom jeziku za hrvatsku ranonovovjekovnu i novovjekovnu povijest nastava je prilagođena osposobljavanju studenata za samostalan rad s takvim gradivom.

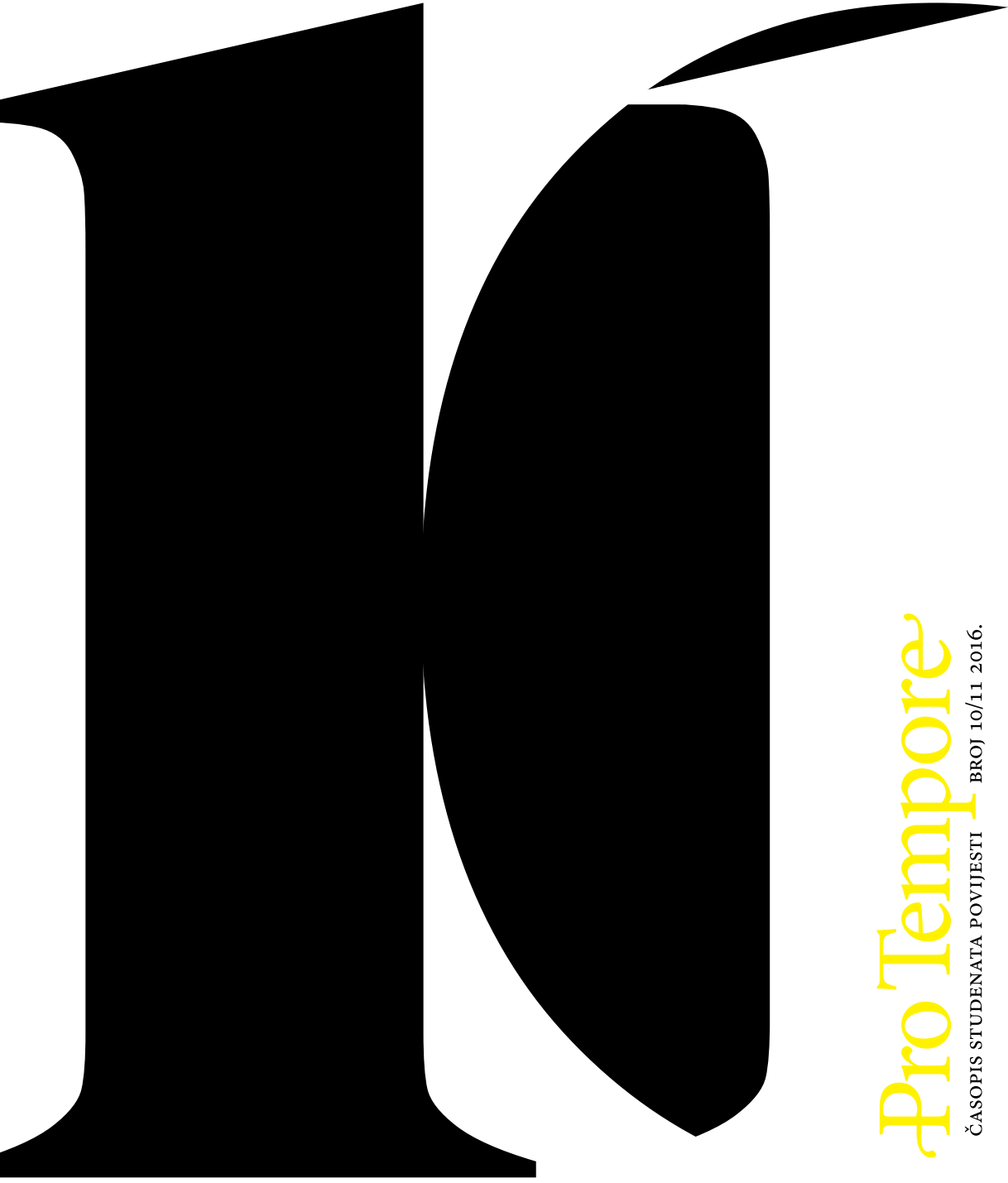
Osim što nastoji osposobiti studente za funkcionalno prevođenje leksički i sintaktički zahtjevnih njemačkih ranonovovjekovnih i novovjekovnih izvora, kolegiji imaju za cilj potaknuti interes za terminološke probleme i uputiti na standardne načine njihova rješavanja. S obzirom da u hrvatskoj historiografiji postoji razmjerno malo objavljenih arhivskih izvora pisanih njemačkim pismom (bilo u časopisima bilo u

tematskim publikacijama, poput Lopašićeva trosveščanog djela s izvorima za povijest Hrvatske vojne krajine), kolegiji nastoje pružiti osnove egdotike i metodologije kritičke objave izvora. Čitanje, razumijevanje, analiza i primjena njemačkih povijesnih izvora u istraživanju temeljni su ciljevi nastave iz njemačke paleografije.

Imajući u vidu ulogu njemačkog jezika u hrvatskoj kulturi i znanosti, osobito tijekom 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća, kolegiji imaju i širu obrazovnu i kulturološku ulogu – pružiti temeljni uvid u povijest kulture pisanja i tiskanja knjiga na njemačkom jeziku i pismu, uključujući i tzv. lijepu književnost (osobito u razdobljima klasike i romantizma kada doseže svoj vrhunac). S obzirom na tu njegovu ulogu, kolegiji nisu namijenjeni samo povjesničarima, već i studentima drugih humanističkih disciplina. Nažalost, kao što znamo, njemački jezik već odavno nije jezik kulturne i znanstvene komunikacije u srednjoj Europi. No, imajući u vidu trag koji je taj jezik ostavio u razvoju hrvatske kulture i znanosti, suvišno je obrazlagati potrebu za postojanjem izbornih kolegija iz njemačke paleografije u curriculumu humanističkih sveučilišnih studija u Hrvatskoj. O tome, između ostalog, svjedoče i bezbrojni povijesni izvori, ali i druga građa u našim arhivima i knjižnicama pisana na njemačkom jeziku i raznim oblicima njemačkog pisma.

Bilješke:

- ¹ Podrobnije informacije o njemačkom i latinskom pismu, njihovu razvitku, tipovima i primjeni mogu se naći u sljedećoj literaturi: Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*. Zagreb, 1991; Kurt Dülfer i Hans-Enno Korn, *Schrifttafeln zur deutschen Paläographie des 16.-20. Jahrhunderts*. sv. 1- 2, Marburg, 1982;; Milan Pelc, *Pismo, knjiga, slika: uvod u povijest informacijske kulture*. Zagreb, 2002; Sanja Lazanin, *Priručnik iz njemačke paleografije*. Zagreb, 2004.

Pro Tempore

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI - BROJ 10/11 2016.

Pro Tempore

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI BROJ 10/11 2016.

Pro Tempore

Časopis studenata povijesti
Godina VIII, broj 10–11, 2016.

Glavni i odgovorni urednik

Tomislav Brandolica

Zamjenik glavnog urednika

Filip Šimetin Šegvić

Uredništvo

Tomislav Brandolica, Marta
Fiolić, Kristina Frančina, Marko
Lovrić, Valentina Nedeljko, Nikola
Seiwerth, Filip Šimetin Šegvić

Urednici pripravnici

Zvonimir Plavec, Vjenceslav
Rupčić, Porin Šćukanec Reznicek

Redakcija

Tomislav Brandolica, Marta Fiolić,
Kristina Frančina, Marko Lovrić,
Valentina Nedeljko, Zvonimir
Plavec, Vjenceslav Rupčić, Nikola
Seiwerth, Porin Šćukanec Reznicek,
Filip Šimetin Šegvić

Recenzenti

dr. sc. Damir Agičić
dr. sc. Ivo Banac
dr. sc. Tomislav Galović
dr. sc. Ivo Goldstein
dr. sc. Iskra Iveljić
dr. sc. Tvrtko Jakovina
dr. sc. Hrvoje Klasić
dr. sc. Bruna Kuntić-Makvić
dr. sc. Jelena Marohnić
dr. sc. Mirjana Matijević Sokol
dr. sc. Hrvoje Petrić
dr. sc. Drago Roksandić
Marie Scatena, MA
akademik Arnold Suppan
Marina Šegvić, prof.
dr. sc. Božena Vranješ Šoljan

Lektura i korektura

Gabrijela Detelj
Marta Fiolić
Ana Jelić
Nikolina Kos
Marko Pojatina
Tihomir Varjačić

Dizajn i priprema za tisak

DZN studio

Prijevodi s engleskog jezika

Tomislav Brandolica
Tina Miholjančan, prof.
Marija Marčetić
Ivan Markota
Krešimir Matešić
Judita Mustapić
Kristina Videković

Prijevodi s njemačkog jezika

Mirela Landsman Vinković
Filip Šimetin Šegvić
Azra Plićanić Mesić

Prijevodi s francuskog jezika

Jasna Čirić, prof.
Marta Fiolić
Marija Galić
Tea Šimičić

Prijevodi s talijanskog jezika

Tihana Filipčić
Loretta Lanča

Izdavač

Klub studenata povijesti – ISHA
Zagreb

Tisak

Mediaprint – Tiskara Hrastić

ISSN: 1334-8302

Tvrđnje i mišljenja u objavljenim
radovima izražavaju isključivo
stavove autora i ne predstavljaju
nužno stavove i mišljenja
uredništva i izdavača

Izdavanje ovog časopisa financijski su omogućili:

Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za povijest
Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu,
Studentski zbor
Sveučilišta u Zagrebu

Privatne donacije:

Vesna Miović, I. P., M. Č.

Redakcija časopisa Pro tempore
svim se donatorima iskreno
zahvaljuje na financijskoj podršci!

Časopis se ne naplaćuje.

Adresa uredništva:

Klub studenata povijesti – ISHA
Zagreb
(za: Redakcija Pro tempore),
Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu,
Ivana Lučića 3,
10000 Zagreb

E-mail:

pt.redakcija@gmail.com
tomislav.brandolica@gmail.com